היהודית כמורשת חיובית, מנקודת הראות של המציאות החדשה שנוצרה עם כינון העצמאות הישראלית, אך בלעדי מורשת זאת, כמו בלעדי מערכת המשפט שהושארה על כנה לשם הבטחת רציפותו של שלום הציבור במובנו הרחב, לא יכלה מדינת ישראל לקום ולהתקיים בשנותיה הראשונות.

העצמאות הטילה על הממשל הישראלי שזה עתה נוסד את המשימות והתפקידים שמילאו בתקופת המאנדאט שלוש רשויות: ממשלת בריטניה (הגנה), ממשלת ארץ־ישראל ומוסדות התנועה הציונית והיישוב. ברור אפוא שסולם העדיפויות להרכב הוצאותיה של ממשלת ישראל לא יכול להידמות לא לזה של תקציב ההנהלה הציונית כשלעצמו ולא לתקציבה של ממשלת ארץ־ישראל כשלעצמו; נוסף על כך חלו שינויים מרחיקי לכת בנסיבות ובתנאי החיים בארץ ובעולם. לאור כל זאת נוצרו שוני רב ומידה מועטת של רציפות במדיניות הכלכלית הישראלית בהשוואה למדיניות הכלכלית המאנדאטורית. אך בכל זאת היה בנמצא שיעור רב יותר של רציפות ממה שנדמה במבט ראשון, בפרט המשכיות של כלכלת המלחמה. ההמשכיות נבעה בחלקה מבחירה מודעת, בין מתוך העדפת הדוגמה הבריטית והארץ־ישראלית — כפי שאפשר לטעון ביחס למדיניות ה"צנע" של דב יוסף, ובין מהכורח להיעזר בדפוסים ובניסיון שהיו קיימים בארץ — כפי שקרה ביחס לשיטת המיסוי. היבטים אחרים של רציפות זאת קיימים ועומדים עד היום, כמדומה, מפני שגם את המנהל הישראלי ואת תהליך החקיקה הישראלי מאפיינת ההיענות לצרכים הדחופים בלבד. כך הדבר, למשל, בכל הנוגע לאי־השלמתו של הסדר הקרקעות ואי־זיהוין של קרקעות הממשלה בכל רחבי הארץ. אך בעיקרה עמדה המדיניות הכלכלית הישראלית, מראשית דרכה, בסימן המשימות הגדולות של ביטחון, קליטת עלייה וניהול מדיניות חברתית מתקדמת — משימות שהיו בבחינת מחוץ לתחום לגבי ממשלת ארץ־ישראל המאנדאטורית.

5. ארץ־ישראל המאנדאטורית כיחידה כלכלית: המודרניזאציה של הארץ ויחסי החליפין בין המשק הערבי והמשק היהודי

יצירת התשתית הטכנולוגית המודרנית

תרומת המאנדאט והמפעל הציוני למו־דרניזאציה

המאנדאט הבריטי הפך את ארץ־ישראל המערבית ליחידה כלכלית אחת, ולהלכה נהנו גם המשק הערבי וגם המשק היהודי מן האפשרויות החדשות של צמיחה כלכלית ומודרניזאציה שיצר שלטון המאנדאט בצורה ישירה ובצורה עקיפה. עם החשובות שבאפשרויות אלו נמנית העובדה שכל תושבי הארץ יכלו מעתה להשתמש ברשתות הכבישים, הרכבות, הדואר והטלגרף ששוקמו והורחבו על־ידי הבריטים. בעקבות כל אלו, ותודות לגורמים נוספים שיפורטו להלן, עברו על החברה הערבית ועל החברה היהודית תהליכים דומים — ובעיקר תהליך של גידול דמוגראפי מואץ.

הפיתוח והמודרניזאציה של ארץ־ישראל במרוצת שלושים שנות השלטון הבריטי התרחשו בקצב מהיר מזה שרווח בארצות אחרות תחת שלטון קולוניאלי־אימפריאלי

באותה תקופה. למודרניזאציה של הארץ, שאת גילוייה הראשונים אנו מוצאים במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, תרם השלטון הבריטי ישירות על־ידי פיתוח התשתית הפיסית והשירותים, ואילו המפעל הציוני — על־ידי סיגול טכנולוגיות מודרניות במשק החקלאי והעירוני.

חשמול הארץ

החשובה בהתפתחויות הטכנולוגיות היתה חשמול הארץ. היזמה ליצירת מקור הכוח החדש בארץ באה מפנחס רוטנבֶּרג, שקיבל תחילה מממשלת המאנדאט זיכיון רק ל"מחוז יפו" (ב־1921). ב־1923 הוקמה בתל אביב תחנת הכוח המופעלת במנועי דיזל בעָצמה של 700 קילוואט, ובשל הדרישה הרַבָּה לזרם הורחבה תחנה זו תוך תשע שנים פי שישה וייצרה 4,200 קילוואט. ב־1925 הופעלו גם תחנות כוח בחיפה (900 קילוואט) וטבריה (כ־100 קילוואט). עם קבלת הזיכיון לפיתוח רשת החשמל בכל הארץ, להוציא את ירושלים, החל רוטנבֶּרג בעבודות להקמת תחנה המופעלת בכוח המים בנהריים. לאט לאט התרחבה הרשת (בחדרה, למשל, רק ב־1930) והקיפה את רוב היישובים היהודיים, ואחרי־כן גם אותם יישובים לא־יהודיים שביקשו להתחבר אליה. עם הפעלת תחנת הכוח בנהריים (1932), שעָצמתה הגיעה, בתום שנה להפעלתה בשלוש טורבינות המים שלה, ל־18,620 קילוואט, סיפקה רשת חברת החשמל למעלה משלושה רבעים של הצריכה בשנים 1932–1935. בשנת 1929 נבנתה תחנת כוח מונעת במנועי דיזל שנועדה לספק חשמל לירושלים ולסביבתה הקרובה בעָצמה של 600 קילוואט. ברבות הימים, ועד קום המדינה, הוגדלה תפוקתה של תחנה זו פי 14 והגיעה ל־8,600 קילוואט.

ההתפתחות המהירה הזאת של תחנות הכוח לאספקת חשמל בארץ־ישראל המערבית לא הדביקה את הדרישה, וב־1935 הוקמה בחיפה תחנת כוח חדשה, המונעת בטורבינות קיטור, שעָצמתה שווה כמעט לזו של תחנת נהריים (17,000 קילוואט). כעבור שנתיים הורחבה תחנה זו, ועָצמתה הוכפלה כמעט ל־30,000 קילוואט. ב־1938 הופעלה בתל אביב תחנת כוח נוספת של טורבינות קיטור, היא תחנת "רֶדינג", בעָצמה של 12,000 קילוואט, וכעבור זמן קצר הוכפלה עָצמתה. ועם זאת לא די היה בתפוקת החשמל לסיפוק צורכי הארץ.

עצמתן של כל היחידות לייצור החשמל בארץ, לרבות מפעלי הכוח של בעלי הזכיונות הפרטיים והגנראטורים הפרטיים במפעלים וביישובים ובפרדסים בודדים, הגיעה ערב קום המדינה ל־115,000 קילוואט, שהם כוח סוס אחד לכל 13 תושבים, בקירוב. 34% מכל צריכת החשמל מן הרשת וכמעט כל הייצור בתחנות הכוח של המפעלים נועדו לצורכי הייצור התעשייתי. עם זאת עדיין פעלו במפעלי תעשייה רבים מנועי שריפה פנימית, ואפילו מכונות קיטור אחדות, אבל משקלם במקורות הכוח להפעלת מכונות התעשייה פחת והלך מדי שנה.

מקורו של עיקר הכוח למפעלי התעשייה בארץ היה בחברת החשמל הארץ־ישראלית. ב־1946 היו לה למעלה מ־5,000 צרכנים "תעשייתיים", שעָצמת המנועים שלהם הגיעה ל־62,200 קילוואט, כלומר כ־12 קילוואט למפעל (למעלה מ־15 כוחות סוס למפעל, לעומת כ־2/5 כוח סוס למפעל בשנים 1921–1922). כמה מפעלי תעשייה ניזונו גם מתחנת הכוח של ירושלים; הגדולים שבהם, כגון "נשר" וחברת האשלג, ניזונו מתחנות כוח פרטיות שהוקמו בתחומיהם. כל התעשייה בארץ, לרבות בתי־הזיקוק ומפעלים לא־יהודיים, צרכה בשנות השלושים חשמל בעָצמה של כ־84,000 קילוואט, שהם כ־68%

מפוטנציאל העצמה של מִתקני ייצור החשמל בארץ. השאר נועד לחקלאות, בעיקר לשאיבת מים להשקיה, ולצרכים ביתיים, בייחוד למאור. 92% מכל מתקני הכוח בתעשייה שפעלו בחשמל שמקורו ברשת החשמל היו במגזר היהודי.

ניצול החשמל היה אחד הגורמים שבהם אנו מוצאים הבחנה ברורה וחותכת בין המגזר היהודי והמגזר הערבי. במשק החקלאי היהודי סיגלו ופיתחו המסגרות החברתיות החדשות של ההתיישבות הציונית יָדע תיאורטי ומדעי ושיטות טכנולוגיות מתקדמות ואמצעי ייצור ומיכון חדשים, בעוד שהמשק החקלאי הערבי לא סיגל לעצמו שיפורים טכנולוגיים, להוציא את ענף ההדרים.

נמל חיפה ונמל תל אביב

סחרה הכללי של ארץ־ישראל — סחר הפְנים וסחר החוץ — נהנה מן השיפורים במצב הביטחון והתחבורה, מגידולו של השוק המקומי ומאפשרויות היצוא לארצות השכנות ואל מעבר לים. בנמל יפו הוכנסו לקראת סוף התקופה שיפורים, בעיקר בריכת המעגן לסירות, שובר הגלים והשימוש באסדות ברזל במקום הסירות, וכן הוצבו מנופים מכאניים חזקים. היצוא והיבוא מנמל יפו הגיעו לשיא באמצע שנות השלושים. בנמל תל אביב, שהוקם בשנת 1936 ואורך מזח הברזל שבו היה 220 מטרים ורוחבו שישה מטרים, עברו בשנת 1947 181,000 טונות מטענים, בעוד שדרך נמל יפו עברו אותה שנה 332,000 טונות מטענים. נמל חיפה, שנבנה על־ידי הבריטים, היה הגדול והמודרני שבנמלי ארץ־ישראל. שטחו היה 1,300 דונם ואורך שובר הגלים שלו — 875 מטרים. הותקנו בו ציוד ומִתקני נמל משוכללים, ובצדו מסוף צינור הנפט מעיראק ונמל נפט מיוחד. ב־1934, אף שבנייתו לא הושלמה עדיין, עברו דרכו 689,000 טונות מטענים (למַעט נפט ליצוא), ובשנת 1939 עברו בו 794,000 טונות מטענים (למַעט נפט). בשנת 1946 עברו דרך נמל חיפה למעלה ממיליון טונות מטענים וכ־2.5 מיליון טונות נפט. בקו הרכבת יפו–ירושלים, שתנועת המטענים בו מירושלים ליפו היתה פחות מחמישית ההובלה מיפו לירושלים, חל שינוי ניכר הודות למשלוח הגדל והולך של אשלג מים המלח לנמל חיפה, מאמצע שנות השלושים.

הפער בין החברה היהודית לחברה הערבית

כאמור ניצלו שתי החברות, החברה היהודית מזה והחברה הערבית מזה, בצורות שונות את השיפורים בתשתית שחוללה ממשלת המאנדאט בארץ־ישראל ואת מגמות המודרניזאציה שבאו בעקבות זאת. הן התפתחו ברמות שונות של יזמה, של מיסוד פוליטי, של רמת השכלה, של רמות הכנסה, של רמת חיים ושל רמת ציפיות. המשק הערבי היה חסר מגזר ציבורי, תכנון לאומי כולל, משאבים לאומיים מאורגנים ואידיאולוגיה חברתית־התיישבותית מנחה. המשק היהודי התפתח בתחומים רבים מתוך מגמה מפורשת להינתק מן המשק הערבי, ואילו נסיונו של המשק הערבי להחרים את המשק היהודי מטעמים פוליטיים, שראשיתו ב־1929, הגיע לשיאו ב־1936, ותוך כדי כך דרבֵּן את התפתחותו העצמית של המשק היהודי. אף־על־פי־כן, מנקודת הראות של הצמיחה הכלכלית היתה ארץ־ישראל יחידה כלכלית אחת שבה התקיימו שני מגזרים נבדלים — אך פועלים במשולב ובאותה מסגרת. יש מקום לבחון את תרומתם המשותפת לצמיחה הכלכלית של הארץ ולשינוי דמותה קודם שיתוארו החברה היהודית והחברה הערבית בנפרד, כשתי יחידות נבדלות ואוטונומיות. בעוד שבמישור הפוליטי והתרבותי התקיימו שתי החברות במנותק זו מזו מתוך עוינות, איבה ומאבקים, ובעוד שבתחום

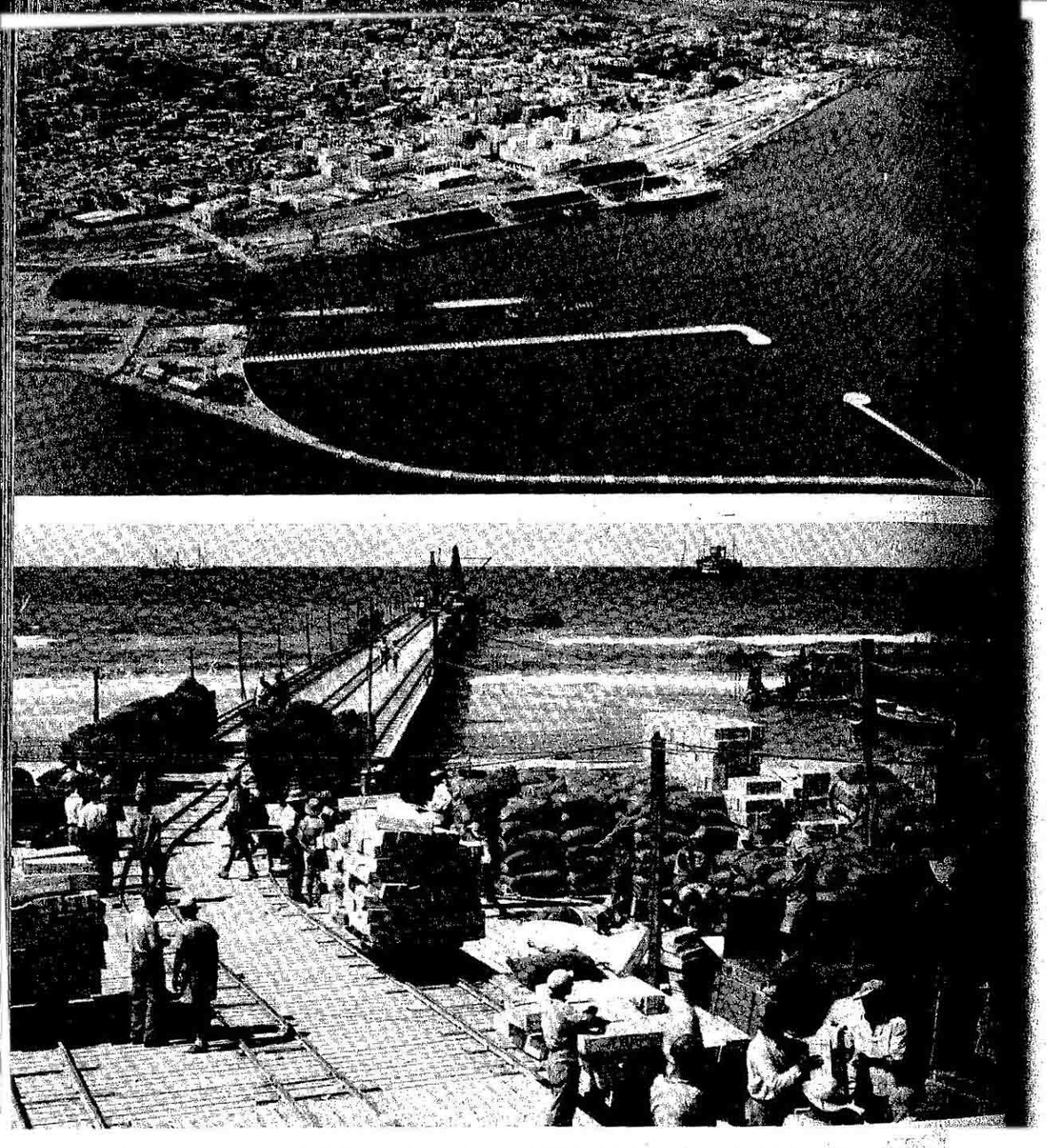

נמל ומעגן. למעלה: נמל חיפה (ב־1937), למטה: נמל תל אביב (בספטמבר 1936). נמל חיפה נחנך רשמית באוקטובר 1933 ושימש נמל צבאי, נמל נוסעים ונמל ליצוא ויבוא. במעגן בתל אביב הוקם תחילה מזח ברזל, ואחר־כך נחפרה בו בריכה הקשורה בתעלה לים.

החברתי שררו ביניהן רק יחסים רופפים, בעיקר בערים המעורבות, הרי בתחום הכלכלי נוצרו ביניהן יחסי גומלין מגוונים שהיו חלק מן המערכת הכלכלית של הארץ, ובו בזמן גם השפיעו על מגמות ההתפתחות של החברה והמשק במגזר היהודי והערבי.

יבוא ההון ומאזן התשלומים

המקור לצמיחה הכלכלית של ארץ־ישראל היה יבוא ההון, שזרם אליה גם בתקופות שבהן היתה תנועת ההון בארצות אחרות מוגבלת ואשר תמורתו לא היו תושבי הארץ חייבים לשלם ריבית. יבוא הון זה אפשר את ההשקעות הרחבות שיצרו את הצמיחה הכלכלית, את כוח הקנייה ואת השוק לתצרוכת המשק המקומי.

עיקר יבוא ההון היה יבוא הון יהודי פרטי וציבורי. הנתונים על יבוא ההון הערבי אינם ברורים. יבוא ההון של מוסדות ערביים היה 6 מיליון לא"י בערך, והוא הוצא בעיקר למטרות ציבוריות ופוליטיות. בחברה הערבית הארץ־ישראלית לא היה ארגון ומנגנון שהעביר כספים למטרות לאומיות של התיישבות ופיתוח כפי שהיה הדבר בתנועה הציונית. אשר ליבוא הון פרטי מחוץ לארץ במשק הערבי, גם על כך אין נתונים ברורים. הוא הוערך בשנים 1940–1947 ב־4 מיליון לא"י בקירוב והתרכז בידי משקיעים ויזמים בודדים; במגמה הפוכה לזו היה יצוא ההון הערבי הפרטי מארץ־ישראל מצדם של בעלי נחלאות גדולים שמכרו אדמות ליהודים, בעלי מטעים ועוד. כמו כן היה יבוא של מוסדות דת וצדקה נוצריים.

יבוא ההון היהודי פעל לא רק לטובת הצמיחה הכלכלית של המשק היהודי; הוא תרם גם לגידול הכנסות הממשלה, גידול שחלקו הועבר, כאמור, למשק הערבי ישירות ובעקיפין. יבוא ההון היהודי כיסה את עודף היבוא על היצוא במאזן התשלומים של ארץ־ישראל (עודף שהגיע בשנים 1922–1939 לפחות משליש מהיקף היבוא) וסייע להגדלת סחר החוץ של ארץ־ישראל, הן בנפחו הפיסי והן בערכו הכספי.

סחר החוץ של ארץ־ישראל

הנתונים הכלליים בדבר סחר החוץ של ארץ־ישראל, שגדל דווקא בשנים שבהן חלה ירידה גדולה במערכת המחירים בעולם, אינם מאפשרים לבודד זו מזו את תרומת המשק היהודי ואת תרומת המשק הערבי. מבֵּין מוצרי היצוא המרכזיים ייצא המשק היהודי את כל כמות האשלג והיהלומים ואת מחצית יצוא ההדרים, ואילו המשק הערבי ייצא את רוב יצוא מוצרי המזון והטבק והמוצרים הבלתי מעובדים.

מרכזיותו של ענף ההדרים כענף היצוא העיקרי של המשק היהודי והמשק הערבי עד שנת 1939 משתקפת בעובדה שבשנת 1930 היה יצוא ההדרים 49% מן היצוא הכולל, בשנת 1934 — 83% ובשנת 1938 — 75%. היצוא הכולל של תיבות פרי ההדר עלה מ־2,220,443 תיבות פרי בשנים 1927–1928 ל־15,264,776 תיבות פרי בשנים 1938–1939, אך במשך התקופה חלה ירידה מתמדת במחירי הפרי, כחלק מן התהליך הכללי של ירידת מחירי המזון והמוצרים בעולם בעת השפל הכלכלי של סף ראשית שנות השלושים. הכנסותיהם של הפרדסנים הערבים מיצוא פרי הדר היו מחצית מסכום ההכנסה הכוללת.

אשר ליבוא, נראה שלמעלה ממחציתו היה מיועד לתצרוכת האוכלוסייה היהודית, ששיעורה היה פחות משליש האוכלוסייה הכוללת בסוף התקופה. פירושו של דבר: היבוא והיצוא לנפש באוכלוסייה היהודית היה גבוה פי שלושה לפחות מזה שבאוכלוסייה הערבית.

חרף התפתחותו של המשק החקלאי — היהודי והערבי כאחד — עדיין הורגש צורך ביבוא מזון, אך ההתפתחות המשותפת של שני המשקים החקלאיים, בעיקר בשנות השלושים והארבעים, הביאה לכך שהמשק החקלאי הארץ־ישראלי היה מסוגל לספק חלק נכבד מתצרוכתה של האוכלוסייה היהודית הגדלה והולכת, תוך כדי תחרות בינם לבין עצמם ותחרות עם יבוא המזון מהארצות השכנות. הביקוש הגובר והולך למוצרי מזון בקרב האוכלוסייה העירונית יצר שוק קבוע ומתפתח גם לתוצרת היהודית וגם לתוצרת הערבית, הזולה ממנה.

ההכנסה הלאומית והתוצר הלאומי

המשק הארץ־ישראלי התאפיין בתנודות מחזוריות של גאות ושפל, האטה וייצוב, מצד אחד, וביציבות מונטארית עם נטייה לדפלאציה ברוב השנים, מצד שני. ערכים אינפלאציוניים שנוצרו בתקופת הגאות, ובעיקר בשנים 1932–1936 ובשנות מלחמת העולם השנייה, התבטלו על־ידי המשברים שבאו אחרי־כן. מחירי השוק נקבעו בעיקר על־ידי מחיריהם של מוצרי היבוא, ואילו השכר נקבע על־ידי הגאות והשפל הקשורים בעלייה היהודית וביבוא ההון, היהודי בעיקרו. כתוצאה ממצב עניינים זה עלה שכר העבודה דווקא בשנים שבהן נמצאו המחירים בירידה, ואילו בתקופה של עליית מחירים הוא ירד.

ההכנסה הלאומית הכוללת של תושבי ארץ־ישראל הסתכמה בשנת 1936 ב־34,796,000 לא"י, בשנת 1939 — ב־30,240,000 לא"י, בשנת 1942 — ב־75,890,000 לא"י ובשנת 1944 — ב־123,040,000 לא"י. לפי אומדנות אלה עלתה ההכנסה הלאומית הריאלית ב־35% משנת 1930 ועד שנת 1944, בעוד שהאוכלוסייה גדלה באותן שנים ב־17% לערך. המגזר היהודי יצר כ־60% מכלל ההכנסה הלאומית, בעוד שחלקו באוכלוסייה הגיע ל־30%. חלקם של ערביי ארץ־ישראל בתוצר הלאומי הגולמי בשנות הארבעים הגיע ל־621 מיליון לא"י — כ־43%–44% מכלל התוצר הלאומי הגולמי של ארץ־ישראל כולה. כ־40% מזה תרם הייצור החקלאי הערבי וכ־11%–12% תרם הייצור התעשייתי. באומדנות אלה יש לקחת בחשבון כמובן את ירידת ערך הכסף בשנות המלחמה ואת המגמה האינפלאציונית.

השינוי המבני במשק הארץ־ישראלי בשנות מלחמת העולם השנייה

"המהפכה התעשייתית" בשנות הארבעים

מלחמת העולם השנייה חוללה שינוי מבני עמוק במבנה המשק הארץ־ישראלי בכללו. גרמה לכך, בין השאר, המדיניות הכלכלית הבריטית שתוארה לעיל (פיקוח על מטבע החוץ, הטלת מכסות יבוא ויצוא, פיקוח על המחירים, קיצוב, הטלת מס הכנסה, תמיכה בתקציב ממשלת ארץ־ישראל ועידוד הסדרים להשגת שקט תעשייתי.) בשנות המלחמה חל גידול רב בתוצר הלאומי הגולמי, והמשק התאפיין בתעסוקה מלאה בשל התרחבות

הייצור והיקף העבודות הציבוריות. יבוא ההון הציבורי נמשך והגיע בשנות המלחמה ל־45 מיליון לא״י ויותר, ואילו הוצאות הצבא הבריטי וממשלה הבריטית בארץ הגיעו ל־113 מיליון לא״י ויותר, והרחיבו את כושר הקליטה של השוק המקומי. כתוצאה מכך עבר השוק ממצב של דפלאציה למצב של אינפלאציה וחלה בו עליית מחירים, שדורבנה על־ידי הביקוש העצום מצד הצבא לסחורות ולשירותים, צמצום מלאי הסחורות והפניית חלק ניכר מן הייצור המקומי לצורכי הצבא. המשק החקלאי המעורב התפתח הן במגזר החקלאי היהודי והן בזה הערבי וגדלו ההכנסות מפלחה ומייצור מזון לשוק המקומי ולצורכי הצבא. גם התעשייה התפתחה בשני המגזרים, אם כי במגזר היהודי היה היקף התפתחותה רחב פי כמה מזה שבמגזר הערבי, תוך פיתוח ענפים קיימים וענפים חדשים, בעיקר ענף היהלומים. ההזמנות שהזמין הצבא במפעלי התעשייה המקומית בשנים של המלחמה הגיעו בסך הכל ל־38 מיליון לא״י בקירוב. כנגד התפתחות זאת שקע ענף הפרדסנות ונקלע למשבר חמור.

שנות מלחמת העולם השנייה והשינוי המבני שהתרחש בתקופה זו אפשרו למשק היהודי להמשיך במגמה שבה החל להתקדם בשנת 1936. עתה היה מסוגל לספק חלק ניכר מתצרוכתו העצמית במזון, להוציא מספר מוצרים בסיסיים ובראשם הלחם, והוא עלה על דרך המלך של חברה תעשייתית; התפתחות משקית זאת יצרה את הבסיס הכלכלי להתגבשותו ולהתעצמותו הפוליטית־ארגונית. בחברה הערבית לא נלוו לשיפור במצב הכלכלי קדמה חברתית והעמקת האינטגראציה הלאומית והפוליטית.

בשנות מלחמת העולם השנייה התחוללה תמורה מרחיקת לכת במבנה המשק הארץ־ישראלי. בשנים שלאחר המלחמה — עד 1948 — לא התחוללו בו תמורות שעלולות היו להביא לנסיגה: המעורבות המוגברת של הממשלה והמגזר הממשלתי בכלל נמשכו, והוא הדין במגמות האינפלאציוניות ובמאזן התשלומים החיובי, בין השאר בשל מחסור בסחורות בשוק העולמי שלאחר המלחמה. המאבק הלאומי והצבאי על ארץ־ישראל בשנים 1945–1947 התנהל אפוא במשק בתר־תעשייתי מתפתח ובתנאים של כלכלה יציבה.

יחסי החליפין בין המשק היהודי והמשק הערבי

מבנה השוק הפנימי

בתוך מסגרת זו התנהלו יחסי חליפין בין המשק היהודי והמשק הערבי לאורך כל התקופה, אך תחומי המגע וממדיהם השתנו במרוצתה, בעיקר לאחר השביתה הכללית של קיץ 1936, שיצרה ניתוק מסוים, אך לא מוחלט, בתחומים המשקיים העיקריים. חלק ניכר מהכנסות המשק הערבי בא לו מן המשק היהודי, אם בעקיפין (באמצעות הוצאות הממשלה) ואם בצורה ישירה. המשק היהודי, ובעיקר העירוני, קלט את עודפי התוצרת של החקלאות הערבית ובתוך כך גם קבע במידה מסוימת את כיווני התפתחותו של המשק החקלאי הערבי; החקלאות הערבית החלה לגדל גידולים שכוונו לטעמו ולצרכיו של השוק היהודי (חלב, ירקות, בשר ועופות וכדומה). השוק היהודי צרך את תוצרת מטעי הבעל וחלק קטן ביחס של בשר הבקר וחלבו ותוצרי הלול. מכירות המגזר החקלאי הערבי לפני השביתה הכללית בשוק היהודי הגיעו ל־600,000 לא״י בקירוב (בשנת 1936) והחלו

אחר־כך לרדת. השוק הערבי, לעומת זאת, קנה מן המשק היהודי בעיקר אספקת חשמל ומוצרי תעשייה, כגון מלט וכימיקלים. עד שנת 1936 קנו יהודים בין 33% ל־49% מן המוצר החקלאי הערבי שנועד לשיווק ולא לצריכה עצמית, ואילו מכירות התעשייה היהודית לערבים היו בשיעור של כ־10%. קניות היהודים ממגזרי התעשייה והמלאכה הערביים היו כ־10%–11% מכלל הקניות במשק.

המשק היהודי היה גם מקור תעסוקה חשוב לעודף הידיים העובדות בכפר הערבי, ועודד במידה מסוימת הגירה למישור החוף. בתחילת שנת 1936 הועסקו במשק היהודי 12,000 ערבים (14.6% מכלל העובדים במשק היהודי), מתוכם 7,000 בחקלאות, 1,700 בענף הבניין, 1,900 בתעשייה ובמלאכה, כ־1,000 בתחבורה והשאר בשירותי מסחר. גידול חלקה של התעשייה היהודית הביא לצמצום שיעור העובדים הערבים במשק היהודי. בהשוואה יש לציין כי בשנת 1935 עבדו במשרד הממשלה 18,318 ערבים (לעומת 4,470 יהודים). להיקף התעסוקה הערבית במשק היהודי נודעה השפעה מכרעת על התפתחות יחסי העבודה והיחסים המפלגתיים בתוך היישוב היהודי, וסביבו התנהל המאבק ל״עבודה עברית״. השפעה נוספת נודעה לקיומו של כוח עבודה זול של הפועל הערבי, המסתפק ברמת חיים נמוכה מזו של הפועל היהודי והוא בעל מבנה צריכה שונה משלו, והיא התבטאה בהורדת שכר העבודה המינימאלי של הפועל היהודי הבלתי מקצועי בשל התחרות מצד הפועל הזול ובשל שאיפת המעסיקים היהודים להגדיל את רווחיהם על־ידי הורדת השכר ויצירת הֶפרשיות גבוהה בין שכר העבודה של הפועל המקצועי והבלתי מקצועי המאורגן. לבד מכך היה שכר העבודה אחד ממנגנוני ההעברה של הון יהודי מן המשק היהודי אל המשק הערבי. בשנת 1936, למשל, העביר המשק היהודי למשק הערבי 150,000 לא״י כשכר עבודה, ועוד 700,000 לא״י ברכישה של חומרי בניין, 300,000 לא״י שכר דירה לבעלי בתים ערביים בערים המעורבות, ו־600,000 לא״י רכישה מן המשק החקלאי והתעשייתי. יחד עם רכישת קרקעות היו הכנסות הערבים ממקורות יהודיים ישירים בשנת 1936 — 3,350,000 לא״י, סכום שהיה שווה להכנסת הפלאחים במשך כל השנה.

רכישת קרקעות

רכישת הקרקעות מידי בעליהן הערבים היתה נקודת המגע העיקרית של המשק היהודי והמשק הערבי; נודעה לה משמעות לאומית, פוליטית וחברתית עמוקה והיא היתה טעונה רגשות עזים ומתח. המשטר הקרקעי בארץ־ישראל בתקופת המאנדאט, כמו בתקופה הקודמת, חייב את ההתיישבות הציונית לרכוש קרקעות לצורך התיישבות עירונית וכפרית. רכישה זאת היתה כפופה לתנודות בהיצע ובביקוש, לצורת הבעלות על הקרקע בחברה הערבית הפלסטינית ולמיקומן של הקרקעות. בתקופה העות׳מאנית נרכשו רוב האדמות מבעלי קרקעות ערביים גדולים שביקשו להפיק רווחים מאדמותיהם, שההכנסות השוטפות מהן היו זעומות בשל שיטות עיבוד פרימיטיביות והידלדלות הכפר הערבי. חלק ניכר מהקרקעות נרכש באותם אזורים שלא התאימו לגידולי פלחה — מישור החוף והעמקים. בתקופת המאנדאט נמשכו רכישות הקרקע מידי בעלי קרקעות גדולים שישבו בארץ וגם מידי בעלי קרקעות גדולים שלא ישבו בארץ, אך נרכשו אדמות גם מפלאחים בודדים.

במרוצת השנים 1920–1939 נרכשו 770,205 דונם על־ידי יהודים, לפי החלוקה הבאה:

תקופת הרכישה	סכום הרכישה	רכישות מבעלי קרקעות גדולים, לא פלסטינים		רכישות מבעלי קרקעות גדולים, פלסטינים		רכישות מפלאחים	
	בדונם	בדונם	באחוזים	בדונם	באחוזים	בדונם	באחוזים
1922–1920	103,137	77,794	75.4	21,443	20.8	3,900	3.8
1927–1923	199,678	171,706	86.0	24,712	17.4	3,260	1.6
1932–1928	92,432	42,038	45.5	33,454	36.2	16,940	18.3
1936–1933	41,158	6,107	14.9	22,778	62.7	9,265	12.5

כלומר, 52.6% מכלל הקרקעות בתקופה זו נקנו מידי בעלי קרקעות גדולים לא פלסטינים, 24.6% נקנו מבעלי קרקעות גדולים פלסטינים ורק 9.4% מידי בעלי קרקעות מקומיים זעירים. אך למן שנת 1928 חל גידול רב בשטח הקרקע שנקנה מידי בעלים זעירים, ששקעו בחובות למלווים בריבית, בעוד התשואה של העיבוד החקלאי נמוכה משיעורי הריבית, ואחרי שקטן ההיצע של אדמות אחוזה. עיקר הרכישות נעשה במישור החוף (61.6%). כארבעת אלפים משפחות של פלאחים, חלק ניכר מהם אריסים, איבדו את קרקעותיהם בתהליך של מכירה ורכישה של קרקעות בתקופה זו. מנקודת המבט הכלכלית עודד הביקוש הרב של קרקעות מצד ההתיישבות היהודית את תהליך המכירה, ובו בזמן העביר למשק הערבי סכומי כסף גדולים. בתקופת השנים שבין 1920 ל־1945 קנו יהודים מערבים 938,917 דונם ושילמו למעלה מ־12,026,438 לא"י ולפי חלוקת המוכרים הגיע רובו המכריע לידי הקבוצה הקטנה ביחס של בעלי אחוזות ונכבדים עירוניים, תושבי ארץ־ישראל ותושבי הארצות השכנות.